

УМОВИ УСПІШНОГО ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

CONDITIONS FOR THE SUCCESSFUL FORMATION AND DEVELOPMENT OF DIALOGICAL SPEECH OF CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS

Статтю присвячено проблемі підготовки майбутнього вчителя до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами. На сучасному етапі розвиток інклюзивної освіти, проблема навчання дітей із мовленнєвими порушеннями набуває значної актуальності, де свідчать дослідження науковців, педагогів-практиків, численні публікації. Визначено, що огляд психолого-педагогічної літератури показав, як в Україні постійно зростає кількість дітей, у яких діагностуються порушення усного і писемного мовлення.

Тому, усім педагогічним працівникам в якому навчаються діти із порушеннями мовленнєвого розвитку, потрібно розумітися на основних теоретико – методологічних аспектах роботи з учнями, що мають особливі освітні потреби у зв'язку із порушеннями мовленнєвого розвитку, особливостях організації та надання їм необхідної корекційної допомоги в умовах освітнього процесу.

Проаналізовано сучасні наукові дослідження з даної тематики. В умовах гнучкої, варіативної соціальної практики підвищується значимість індивідуального підходу в навчанні як способу освоєння особистістю довільних вищих форм індивідуального навчання, при яких людина є активним суб'єктом соціального вибору. Визначена роль батьків під час розвитку діалогічного мовлення дітей із ТПМ. Подано характеристика до індивідуального підходу, який є органічною частиною педагогічного процесу, він допомагає залучити всіх дітей в активну діяльність з оволодіння програмним матеріалом. У педагогіці принцип індивідуального підходу повинен пронизувати всі ланки виховної та навчальної роботи з дітьми різного віку. Сутність його виражається в тому, що загальні завдання виховання, які стоять перед педагогом, що працює з дітьми, вирішуються їм за допомогою педагогічних впливів на кожну дитину, виходячи зі знання її психічних особливостей і умов життя. У статті доведено необхідність залучення здобувачів вищої освіти, майбутніх логопедів до використання нових інтерактивних форм, під час корекції мовленнєвих порушень у дітей та підвищення мотиваційного фактора й отримання нових знань.

Ключові слова: індивідуальність, гра, діалогічне мовлення, інклюзія, спілкування, компетентність

The article is devoted to the problem of preparing a future teacher to work with children with special educational needs. At the current stage, the development of inclusive education, the problem of teaching children with speech disorders is gaining significant relevance, as evidenced by the research of scientists, practicing teachers, and numerous publications. It was determined that the review of psychological and pedagogical literature showed that the number of children diagnosed with speech and written communication disorders is constantly increasing in Ukraine.

Therefore, all pedagogical workers who teach children with speech development disorders need to understand the main theoretical and methodological aspects of working with students who have special educational needs in connection with speech disorders, the peculiarities of the organization and providing them with the necessary corrective assistance in the conditions educational process.

Modern scientific research on this topic is analyzed. In the conditions of flexible, variable social practice, the significance of the individual approach to education increases as a way of personal mastering of arbitrary higher forms of individual education, in which a person is an active subject of social choice. The role of parents in the development of dialogic speech of children with TPM is determined. The characteristics of the individual approach, which is an organic part of the pedagogical process, is given, it helps to involve all children in active activities to master the program material. In pedagogy, the principle of an individual approach should permeate all aspects of educational and educational work with children of different ages. Its essence is expressed in the fact that the general educational tasks faced by a teacher working with children are solved by them with the help of pedagogical influences on each child, based on knowledge of their mental characteristics and living conditions. The article proves the necessity of involving students of higher education, future speech therapists in the use of new interactive forms, during the correction of speech disorders in children and increasing the motivational factor and obtaining new knowledge.

Key words: individuality, game, dialogic speech, inclusion, communication, competence.

УДК 378

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/55.1.17>

Звєкова В.К.,

канд. пед. наук,

доцент кафедри загальної педагогіки

і спеціальної освіти

Ізмаїльського державного гуманітарного університету

Постановка проблеми. В даний час суспільство знаходиться на перехідному етапі розвитку: відбувається оновлення сучасного суспільства. У цих умовах актуальною є проблема соціалізації особистості дитини з ООП: з раннього дитинства дитина повинна засвоїти цінності суспільства, в якій їй належить жити. Процес становлення людини буде успішним в залежності від того, як дитина адаптується в навколишньому світі, чи знайде вона гідне місце в житті, чи зуміє реалізувати

власний потенціал і яким виявиться її ранній соціальний досвід. Гра в дитячому віці вкрай необхідна і є нормою.

Мета статті – обґрунтувати діалогічне мовлення у дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблему розвитку діалогічного та зв'язного мовлення вивчали та вивчають як психологи (Л.С. Виготський, Б.Д. Ельконін, С.Л. Рубинштейн,

А.Н. Леонтьєв, Л.І. Леушина та ін.), так і вчені, лінгвісти, методисти, педагоги (С.І. Тихеева, О.О. Фільоріна, К.Д. Ушинський, А.М. Бородич, Н.А. Орланова, О.С. Ушакова, М. Бахтін, Н. Арутюнова, Л. Якубинський та ін.).

Виклад основного матеріалу. Діалогічне мовлення є яскравим проявом комунікативної функції мови. Вчені-лінгвісти називають діалог первинною природною формою мовного спілкування. Робота по розвитку діалогічного мовлення спрямована на формування умінь, необхідних для спілкування, створення своїх реплік, питань, відбувається одночасно із сприйняттям чужого мовлення. Участь в діалозі вимагає складних вмінь:

- уважно слухати і правильно розуміти думку, виражену співрозмовником;
- формулювати у відповідь власний розсуд;
- правильно виражати його засобами мови;
- міняти услід за думками співрозмовника тему мовної взаємодії;
- підтримувати певний емоційний тон;
- слухати своє мовлення, вносити необхідні зміни і поправки (Кочерган, 2000).

Спостереження показали, що у дітей 2 – 5 років виражена потреба в самопрезентації, але в той же час є великі труднощі в спілкуванні. Особливо це стосується дошкільнят з мовленнєвими порушеннями. Таким чином, проблема формування діалогічного мовлення залишається однією з актуальних в теорії і практиці логопедії, оскільки це:

- по-перше: розвиток комунікативної функції мови, що саме по собі є необхідною умовою для успішної соціалізації;
- по-друге: діалог можна розглядати не лише як мету, але і як засіб практичного оволодіння мовою.

Механізми соціалізації дітей із тяжкими порушеннями мовлення мають свої особливості. Залежно від типу мовного порушення діти відчують певні труднощі у засвоєнні системи культури та зразків поведінки у суспільстві. У них ускладнена взаємодія із соціальним середовищем, знижена здатність адекватного реагування на зміни. Вони відчують труднощі у досягненні своїх цілей у межах існуючих норм, що може призвести до дисбалансу у поведінці. Якщо дитина постійно конфліктує, свариться, не вміє домовлятися і поступатися під час спільної діяльності, якщо їй важко дається налагодження дружніх та ігрових відносин з іншими дітьми, і вона вважає за краще бути на самоті серед колективу, то їй необхідна допомога оточуючих для формування навичок комунікативної поведінки. Більшість дітей, які відвідують дитячі садки, в комунікативному відношенні успішні. Вони здатні налагоджувати контакти, вміють домовлятися про спільні ігрові, трудові та навчальні дії, планують собі якісь завдання і намагаються виконувати їх. Вільно

викладають свої прохання, діляться враженнями та ставлять запитання. Але іноді буває і так, що у дитини-дошкільника відносини з однолітками складаються складно, тому важливо показати їй правильну модель поведінки в суспільстві. Звернути її увагу як на позитивні, так і на негативні приклади спілкування між людьми в повсякденному житті. Не треба жаліти добрих слів, потрібно хвалити малюка за кожне «чарівне» слово, за добрі справи, які він зробив, а головне подавати особистий приклад правильної поведінки та спілкування з оточуючими. Дитина живе в суспільстві, бачить взаємини дорослих між собою, копіює і переносить такі ж взаємини на спілкування з однолітками. Тут важливо побудувати спілкування з дитиною таким чином, щоб воно приносило задоволення та викликало бажання спілкуватися, і на перший план виступає гра як основний вид дитячої діяльності (Лопатіна, 2012).

Вважаємо за доцільне акцентувати увагу на тому що, за допомогою різного роду мовленнєвих ігор, завдань на виконання мимічних вправ, логоритміки дорослому легко впоратися з таким завданням як збагачення активного та пасивного словника дитини, допомозі дитині у формуванні правильної звуковимови та побудові складової мови, навчанні висловлювати свої думки. Але слід пам'ятати, що не потрібно перевантажувати дитину завданнями. Якщо дитина отримує дуже багато інформації, може статися те що дефекти мовлення переростуть у заїкуватість. Тому знання дитина повинна отримувати відповідно до віку та стану психічних процесів (Богуш, 2007).

Ваговим є те, що велику роль у соціальному становленні дитини грають батьки. Іноді батьки, через незнання або через свою педагогічну некомпетентність, не надають великого значення порушенням мовлення, які помічають у своїх дітей, а часом і не бачать їх. Вони не замислюються про те, що мовленнєві порушення спричиняють такі проблеми як порушення комунікативної сфери, а тим часом такі діти викликають тривогу, насамперед через те, що самостійно свої проблеми вони вирішити не можуть. Це серйозна проблема, яка заважає дітям почуватися вільно та комфортно в іграх, на заняттях та у повсякденному житті. І тут вирішальну роль відіграють саме дорослі, і нормальний розвиток дитини багато в чому залежить від того, як вони керуватимуть процесом розвитку, чи навчать малюків спілкуватися з оточуючими людьми, чи навчать їх ввічливому поведінню, вмінно домовлятися і поступатися один одному. Соціальна адаптація є одним із механізмів соціалізації (Гайдаєнко, 2006).

Таким чином, сформована мовленнєва компетентність веде до формування таких якостей особистості як адекватна самооцінка, самовладання, комунікативність, впевненість у своїх силах та

можливостях, відчуття своєї корисності та необхідності колективу однолітків. У дітей відбувається розвиток та активізація мовленнєвих, пізнавальних, емоційно-вольових та особистісних якостей, що сприяє формуванню їхньої позитивної соціалізації в суспільстві і це є базою для формування соціально-адаптивної особистості вихованця та передумовою до успішного освітнього процесу у школі.

Діалогічне мовлення у дітей з ТПМ можна розвивати в самих різних видах діяльності: ігрової, рухової, пізнавально-дослідницькою, ізодіяльності.

Завдання роботи по навчанню дітей з ТПМ діалогу:

- Розвивати уміння розуміти різноманітні ініціативні звернення (повідомлення, питання, спонукання);

- Вчити дітей вступати в мовне спілкування різними способами: повідомляти про свої враження, переживання; ставити питання; спонукати партнера по спілкуванню до спільної діяльності;

- Формувати у дітей уміння користуватися інтонацією, мімікою, жестами;

- Розвивати уміння наслідувати правила ведення діалогу.

При плануванні змісту роботи передбачають їх поступове ускладнення. Спочатку найбільш прості завдання, щоб на їх основі вирішити складніші (наприклад: засвоюючи різноманітність питань за змістом, діти спочатку вчать ставити питання пізнавального характеру, а пізніше питання соціально-особистого змісту) (Зданевич, 2020: 128).

Наступним етапом є проектування роботи по розвитку діалогічної сторони мовлення. Роботу починають від простого до складного.

Розглянемо основні методичні прийоми навчання дітей з ТПМ діалогічному мовленню.

Розмова вихователя з дітьми (непідготовлений діалог).

Це найбільш поширена, загальнодоступна і універсальна форма мовного спілкування в повсякденному житті. Дитині ж вона властива ще більшою мірою. Цей метод є найприроднішим методом залучення дітей до діалогу, оскільки стимулом до участі в розмові служать комунікативні мотиви.

Впродовж дня потрібно розмовляти з кожною дитиною, використовуючи для цього час приходу в дитячий сад, умивання, одягання, прогулянки. Тематика і зміст розмов визначається завданнями виховання, і залежить від вікових особливостей дітей.

Аналогічними по мірі комунікативності можна вважати і правильно організовані бесіди з дітьми (підготовлені розмови). Саме тому бесіди і розмови вихователів з дітьми розглядаються як традиційні способи постійної, щоденної мовної взаємодії педагога з дітьми.

Змістом бесід є програмний матеріал по ознайомленню дітей з навколишньою дійсністю: побутом, працею людей, життям природи, а також діяльність дітей в дитячому саду (ігри, праця, взаємодопомога і так далі).

Для формування навичок розмовного мовлення використовують метод словесних доручень. Можна дати дитині доручення сходити в сусідню групу за книгою, показати новій дитині іграшки, передати щось батькам і т.д., при цьому дають зразок словесного прохання, іноді пропонуючи дитині повторити, з'ясувавши, чи запам'ятала вона фразу. Ці доручення сприяють закріпленню форм ввічливої мови: «якщо не важко», «ви не змогли б», «будьте такі люб'язні» і т. д. На перший погляд здається усе це просто – використання ввічливої форми спілкування, але у дітей, особливо у дітей із ТПМ, на цьому етапі досить часто виникають певні труднощі, оскільки ці форми не використовуються удома усіма батьками, та і в дитячому саду не усі форми вживаються. Треба постійно нагадувати і використовувати особистий приклад ввічливого звернення. Зрештою діти не лише використовують відомі форми, але і вигадують свої (З, с. 210).

Для уміння слухати чуже мовлення корисні також ігри. Народна педагогіка знає багаторушливих ігор, які будуються як гра-драматизація по готовому сюжету і включають різноманітні діалоги персонажів. Це такі ігри, як «Фарби» (Мета: навчити дітей ставити питання і відповідати на них), «Пошта» (Мета: навчити дітей ставити питання і відповідати на них).

Такі настільні, дидактичні ігри як: лото, доміно, розрізні картинки, усі вони будуються на взаємодії гравців. Роль дорослого, організуючого взаємодію, коли діти освоюють ці ігри, велика. Потім діти починають управляти іграми самостійно. З'являються вказівки: твій хід, ходи, став фішку, не підглядай; виникають питання: Вишня – це фрукт? Телевізор – це меблі? Кукурудза – це овоч?

Сюжетно-рольові ігри сприяють формуванню і закріпленню діалогічних умінь. В процесі гри необхідно багато розмовляти з дітьми, внаслідок чого у дитини з'являється потреба в мовному спілкуванні. Збагаченню ігрових сюжетів сприяють екскурсії і цільові прогулянки, тематичні бесіди, оповідання про професії, показ ілюстрацій, дидактичні ігри, театралізовані ігри, ігри, які спонукують дітей до самостійної побудови діалогічних реплік. Це словесні ігри без готових текстів, телефонні ігри імпровізації, творчі види ігор: театральні і режисерські ігри з придуманим сюжетом. Режисерські ігри – найбільш складний етап в розвитку діалогічного мовлення, оскільки режисерська гра припускає уміння фантазувати, міркувати, розвивати і об'єднувати сюжети, відображати реальні і казкові події.

Особлива роль на цьому етапі відводиться словесним іграм, які допомагають правильно

направляти мовленнєву поведінку дітей на створення тих або інших реплік, уміння ставити питання і відповідати на них. Це такі ігри як: «Так і ні», «Заборонене слова», «Питання з підказкою» – участь в подібних іграх вимагає від дошкільнят зусилля пам'яті, думки, активізації знань дітей про предмети, природу.

Сюжетно-рольова гра. Вона відрізняється тим, що дія її відбувається в деякому умовному просторі. А граючі діти беруть на себе відповідні ролі (лікаря, продавця, солдата) і діють від імені цих ролей. Коли діти грають, вони не лише діють, жестикулюють і маніпулюють з іграшками, вони ще завжди пояснюють, що саме вони роблять. Причому слова дитини, яка пояснює гру, має бути комусь адресовані. Ігрова дія повинна мати партнера або глядача, якому необхідно пояснити, що означає той або інший предмет або дію.

У старшому віці лінія розвитку сюжетної гри – гра-фантазування.

Можна проводити ігри, спрямовані на уміння організувати спілкування з однолітками і дорослими («У гості до Бджілки», «Будуємо будинок для Ведмедика», «Приймаємо гостей»). Ці ігри триваліші за часом і багатіші за змістом. Тут вже не використовують ляльки і інші іграшки, а діти переймають ролі на себе, таким чином, діти включені в пряме, спрямоване один на одного, спілкування. Дітям цього віку притаманна наслідуваність, тому роль вихователя полягає в показі дій, емоцій, поясненні правил (не можна виходити з автобуса, якщо він не зупинився, не можна їхати без квитка) (Гайдаєнко, 2006).

Театралізовані ігри умовно можна розділити на дві підгрупи: ігри в театр і різні елементи театру в самодіяльних сюжетно-ролевих іграх. Для ігор першої підгрупи характерне орієнтування на глядача і установка на естетичну цінність дії. Ігри другої підгрупи розігруються для себе, «навмисно», не припускають глядача і не прагнуть до естетичної виразності.

Для розвитку спілкування з однолітками і розвитку діалогічного мовлення, важливе значення мають обидві підгрупи ігор.

При підготовці спектаклю велика увага приділяється виразності мови і рухів дітей. Відпрацьовуються дикція, інтонація, гучність мови, способи ігрової взаємодії з партнером.

Досвід участі в організованих театралізованих іграх діти використовують в самодіяльних іграх в театр, розігруючи рольові діалоги за мотивами казок, використовуючи ляльки, костюми, елементи декорацій. При цьому сюжет казки і досвід спільного розігрування спектаклю дозволяють дітям налагоджувати взаємодію, підшукувати репліки для рольового діалогу, діяти погоджено і отримувати радість від спілкування один з одним (Мартиненко, 2012: 240).

В іграх з ляльками діти проявляють більше самостійності і більше говорять, звертаючись до партнера по грі. У іграх з перевдягненням діти більше милуються собою і говорять для себе.

Ігри-драматизації – це особливі ігри, в яких дитина розігрує знайомий сюжет, розвиває його або вигадує новий. Ігри-драматизації є одним з видів театралізованих ігор. Важливо, що в такій грі дитина створює свій маленький світ і почуває себе хазяїном, творцем подій, що відбуваються. Вона управляє діями персонажів і будує їх стосунки. Дитина в грі перетворюється і на актора, і в режисера, і в сценариста. У такі ігри дитина ніколи не грає мовчки. Своїм голосом або голо-сом персонажа дитина промовляє події і переживання. Вона озвучує героїв, придумує історію, проживає те, що в звичайному житті їй прожити буває нелегко. Під час таких ігор відбувається інтенсивний розвиток мовлення, якісно і кількісно збагачується словниковий запас, розвивається уява, творчі здібності дитини, здатність управляти собою, утримувати увагу відповідно до сюжету, логічність і самостійність мислення (Мартиненко, 2012: 17).

Також чудовим прийомом, що створює ґрунт для діалогу дітей, являється спільне малювання ілюстрацій до оповідань і казок, колективні роботи.

Гарним засобом розвитку діалогічного мовлення дітей із ТПМ зарекомендувала себе традиція взаємодії і співпраці з дитячою бібліотекою. Співробітники бібліотеки часто розробляють і проводять різноманітні акції, заходи та театралізовані вистави (5, с. 50).

Успішне здійснення коректувальної роботи залежить від контакту вчителя-логопеда з вчителем початкових класів. Однією з найважливіших умов роботи є вироблення єдності вимог до учня-логопата з боку вчителя і логопеда. Логопед повинен прикласти максимум зусиль, щоб переконати вчителя в необхідності дуже уважно і обережно оцінювати роботу учня, який відвідує логопункт. Логопед зобов'язаний навчити педагога відрізнити логопатичну помилку від помилки, обумовленої не вивченням правил з граматики (Колупаєва, 2006).

Висновки. Важливу роль у розвитку діалогічного мовлення дітей із ТПМ грає робота з батьками. На батьківських зборах предметом обговорення можуть бути наступні теми: «Спілкуємося в дитячому садочку і вдома», «Розвиток діалогічного спілкування дошкільнят», «Спілкування дітей з однолітками», «Щастя – це коли тебе розуміють», «Поговори зі мною, мама», «З пальчиками граємо – мову розвиваємо», «Чому діти різні?», «Вплив батьківських установок на розвиток дітей», інші.

Тому, усім педагогічним працівникам в якому навчаються діти із порушеннями мовленнєвого розвитку, потрібно розумітися на основних теоретико – методологічних аспектах роботи з учнями,

що мають особливі освітні потреби у зв'язку із порушеннями мовленнєвого розвитку, особливостях організації та надання їм необхідної корекційної допомоги в умовах освітнього процесу.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Богуш А.М., Гавриш Н.В. Дошкільна лінгводидактика: Теорія і методика навчання дітей рідної мови: підручник. За ред. А.М. Богуш. Київ: Вища школа, 2007. 542 с.
2. Гайдаєнко В.В. Формування звуковимови у дітей дошкільного віку / В.В. Гайдасенко, А.В. Іващенко, Г.М. Лисенко. Кам'янець-Подільський : Звоні, 2006. 183 с.
3. Дитина. Програма навчання і виховання дітей дошкільного віку від двох до семи років / Наук. кер. програмою: О.В. Проскура, Л.П. Кочина, В.У. Кузьменко, Н.В. Кудикіна. / Мін. осв. і наук., мол. та спорту України, Головн. упр. осв. і наук. викон. орг. Київміськради (КМДА), Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. 3-є вид., доопр. та доп. Київ: Київськ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2012. 303 с.
4. Зданевич Л. В., Цегельник Т. М. Формування готовності майбутнього вихователя до розвитку мовлення дошкільників із фонетико-фонематичним недорозвитком мовлення в інклюзивних групах закладів дошкільної освіти. Київ: Інноваційна педагогіка, 2020. 22 (1). С. 126–130.
5. Інклюзивна освіта від А до Я : поради для педагогів і батьків / Укладачі Н.В. Заєркова, А.О. Трейтак. Київ, 2016. 68 с.
6. Колупаєва А. А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи : монографія. Київ. «Самміт-Книга», 2009. 272 с.
7. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. / Кочерган М.П. Київ: Видавничий центр «Академія», 2000. 368 с.
8. Лопатіна Г.О. Методика навчання діалогічного мовлення дітей молодшого дошкільного віку. дисерт. на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук. 13.00.02 – теорія і методика навчання (українська мова). Бердянськ, 2012. 213 с.
9. Мартиненко С. М. Діагностична діяльність майбутнього вчителя початкових класів: теорія і практика : монографія. Київ : КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2008. 434 с.
10. Марченко І. С. Спеціальна методика початкового навчання української мови. Навчально-методичний посібник. Київ: ВД «Слово», 2010. 285 с.
11. Мартиненко І. В. Методика формування комунікативних вмінь у дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення / І. В. Мартиненко. Логопедія. 2012. № 2. С. 228 – 295.
12. Олійник О.М. Театрально-ігрова діяльність в умовах дошкільного навчального закладу: навч.-метод. посіб. Кам'янець-Подільський, 2017. 163 с.
13. Полевикова О.Б. Аналіз підходів до розвитку діалогічного мовлення дошкільників. *Педагогічні науки*: зб. наук. праць. Херсон, 2015. Вип. 67. С. 132-139.
14. Саламанська декларація про принципи, політику та практичну діяльність у галузі освіти осіб з особливими освітніми потребами та Рамки Дій щодо освіти осіб з особливими освітніми потребами. URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-94 (дата звернення 18.01.2023).
15. Романишина Л., Бопко І., Лоїк Г. Шляхи удосконалення підготовки майбутніх учителів до роботи в інклюзивному середовищі. *Педагогічні науки: теорія, історія, педагогічні технології*, 2021. 5 (109). С. 245–251.
16. Шеремет М.К. Сучасні підходи до подолання порушень звуковимови / М.К. Шеремет. Педагогіка та методика: спеціальні. *Збірник наукових статей НПУ ім. М.П. Драгоманова*, 2001. Випуск 1. URL: http://npu.edu.ua/ebook/book/html/D/ikpp_kl_Hrestomatiya_z_logopedii/370.html (дата звернення 14.01.2023).
17. Шеремет М.К. Логопедія: підручник / [За ред. М. К. Шеремет]. Київ: Видавничий Дім „Слово“, 2010. 376 с.